

کارآمدی حوزه در ارتقای فرهنگ مسئولیت پذیری اجتماعی

طاهره محمدی^۱

چکیده

مسئولیت‌پذیری اجتماعی یکی از پایه‌های استحکام فرهنگی و عامل تقویت انسجام جمعی در جوامع اسلامی است. با توجه به اینکه حوزه‌های علمیه نقش تاریخی و هویتی در هدایت دینی و اجتماعی جامعه ایران دارند، سنجش کارآمدی این نهاد در ارتقای فرهنگ مسئولیت‌پذیری ضرورت می‌یابد. این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بر اساس منابع قرآنی، روایی و اسناد فرهنگی حوزه، به بررسی ظرفیت‌های آموزشی، تبلیغی و اجتماعی حوزه در تقویت این فرهنگ پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که حوزه از طریق تربیت اخلاقی و اجتماعی طلاب، گسترش آموزش‌های مرتبط با فقه اجتماعی، تبیین آموزه‌های دینی درباره مشارکت جمعی و الگوی‌سازی عملی روحانیت در میدان‌های اجتماعی، توان اثرگذاری گسترده دارد. همچنین حضور فعال جریان‌های جهادی، فعالیت‌های داوطلبانه طلاب و ارتباط مستمر با مردم، حوزه را به یکی از نهادهای مؤثر در ترویج روحیه مسئولیت‌پذیری تبدیل کرده است. با این حال، چالش‌هایی مانند ضعف ارتباطات رسانه‌ای، عدم انسجام برنامه‌های اجتماعی، و فاصله مفهومی میان برخی آموخته‌های سنتی با نیازهای نوپدید جامعه، از میزان کارآمدی حوزه می‌کاهد. نتیجه پژوهش آن است که ارتقای نقش حوزه، نیازمند روزآمدسازی آموزشی، تقویت گفتمان مسئولیت اجتماعی، و توسعه تعامل با نهادهای فرهنگی و اجتماعی کشور است. استمرار این مسیر می‌تواند زمینه شکل‌گیری جامعه‌ای متکی بر مشارکت، هم‌افزایی و فرهنگ مسئولانه را تقویت کند.

کلیدواژه‌ها:

اجتماع، حوزه علمیه، کارآمدی، فرهنگ، مسئولیت‌پذیری اجتماعی.

^۱ سطح دو حوزه علمیه‌الزهراء (سلام الله علیها) گیلانغرب

پایداری فرهنگی و انسجام اجتماعی بدون نهادینه شدن مسئولیت‌پذیری در میان اقشار مختلف جامعه تحقق نمی‌یابد. جامعه اسلامی بر اساس آموزه‌های قرآن و سیره اهل‌بیت (علیه السلام)، مسئولیت‌پذیری را یک اصل بنیادین در حیات جمعی معرفی می‌کند و این اصل، هنگامی مؤثر خواهد بود که نهادهای تربیتی و فرهنگی بتوانند آن را به رفتار اجتماعی تبدیل کنند. در این میان، حوزه علمیه به‌عنوان قدیمی‌ترین نهاد سامان‌دهنده تربیت دینی، نقش مهمی در شکل‌دهی به آگاهی عمومی و رفتار شهروندی داشته و امروز با پیچیده‌تر شدن مسائل اجتماعی، این نقش گسترده‌تر شده است. از این‌رو بازخوانی ظرفیت‌ها و سنجش کارآمدی حوزه در تقویت فرهنگ مسئولیت‌پذیری، ضرورتی علمی و اجتماعی به شمار می‌آید. با وجود گستردگی ارزش‌های دینی درباره تعاون، مشارکت و احساس مسئولیت نسبت به جامعه، شواهد اجتماعی نشان می‌دهد که بخشی از جامعه اسلامی در عمل با ضعف‌هایی همچون کاهش مشارکت مدنی، گسترش بی‌تفاوتی اجتماعی و افت روحیه همکاری مواجه است. این شکاف میان آموزه‌های دینی و رفتار اجتماعی، لزوم ارزیابی دوباره نقش نهادهای اثرگذار فرهنگی را آشکار می‌سازد. حوزه علمیه، که بار اصلی هدایت فرهنگی و تربیت دینی را بر عهده دارد، تا چه اندازه توانسته است فرهنگ مسئولیت‌پذیری اجتماعی را در سطح جامعه تقویت کند؟ هرچند تلاش‌های تبلیغی، فرهنگی و جهادی روحانیت قابل مشاهده است، اما ارزیابی علمی، دقیق و نظام‌مند از میزان اثرگذاری حوزه در این عرصه کمتر انجام شده است.

مسئله اصلی این پژوهش نیز تحلیل میزان و شیوه اثرگذاری حوزه علمیه بر ارتقای فرهنگ مسئولیت‌پذیری اجتماعی و شناسایی عواملی است که این نقش را تقویت یا تضعیف می‌کنند. ضرورت این پژوهش، از یک سو، به تولید ادبیات علمی در حوزه مسئولیت اجتماعی اسلامی کمک می‌کند و از سوی دیگر، نهاد حوزه را در اصلاح برنامه‌های آموزشی، تبلیغی و اجتماعی یاری می‌دهد. افزایش چالش‌های اجتماعی، رشد فردگرایی و کاهش مشارکت مردمی، نیاز به تقویت عناصر مسئولیت‌پذیر در فرهنگ عمومی را مضاعف کرده است و حوزه علمیه می‌تواند به‌عنوان یک نهاد مرجع، نقش مهمی در این تحول ایفا کند. بررسی پیشینه‌ها نشان می‌دهد که علوی‌مهر (۱۳۹۵) در پژوهشی درباره کارکردهای اجتماعی نهادهای دینی، بر نقش روحانیت در حل مسائل اجتماعی تأکید کرده، اما به جایگاه ساختاری حوزه در تربیت مسئولیت اجتماعی نپرداخته است. همچنین صادقی (۱۴۰۰) در مطالعه‌ای جامعه‌شناختی،

رابطه میان دینداری و مشارکت اجتماعی را بررسی کرده، ولی نقش نهاد حوزه علمیه به صورت مستقل تحلیل نشده است. وجه تمایز پژوهش حاضر با این آثار آن است که نهاد حوزه علمیه را نه صرفاً به عنوان مجموعه‌ای از افراد، بلکه به عنوان یک ساختار فرهنگی و تربیتی مورد بررسی قرار می‌دهد و با استخراج شاخص‌های کارآمدی، تصویری جامع از ظرفیت‌ها، موانع و راهکارهای ارتقای مسئولیت‌پذیری اجتماعی ارائه می‌کند. بر این اساس، سؤال اصلی پژوهش چنین است: حوزه علمیه تا چه اندازه و از چه طریق در ارتقای فرهنگ مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه اسلامی نقش‌آفرینی می‌کند؟

۱- مفهوم شناسی مسئولیت اجتماعی

واژه «مسئولیت» در زبان عربی از ریشه «سأل» به معنای پرسش و بازخواست گرفته شده است و در اصل به حالتی گفته می‌شود که انسان در برابر کاری، سخنی یا تصمیمی مورد سؤال قرار گیرد. لغویان، مسئولیت را نوعی تعهد و الزام نسبت به انجام یا ترک عمل دانسته‌اند؛ به این معنا که فرد در برابر پیامدهای رفتار خود پاسخگو باشد.^۱ این معنا در منابع لغت فارسی نیز با مفاهیمی چون «عهده‌داری»، «پایبندی به وظایف» و «پاسخگو بودن» توضیح داده شده است.^۲

در اصطلاح علوم اجتماعی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی به مجموعه‌ای از نگرش‌ها و رفتارهایی گفته می‌شود که فرد یا گروه در قبال پیامدهای اعمال خود نسبت به جامعه احساس تعهد می‌کند و برای بهبود شرایط اجتماعی، اخلاقی و فرهنگی محیط خویش مشارکت فعال دارد.^۳ این مفهوم تنها یک وظیفه فردی نیست، بلکه نوعی تعامل آگاهانه با جامعه است که شامل همکاری، مشارکت مدنی، رعایت حقوق دیگران و تلاش برای بهبود وضعیت جمعی می‌شود. اندیشمندان اسلامی نیز مسئولیت‌پذیری اجتماعی را امری برخاسته از ایمان و از لوازم «تکلیف» دانسته‌اند؛ به این معنا که هر مؤمن نسبت به اصلاح و سلامت جامعه خود وظیفه‌مند است.^۴ در منابع دینی، این مفهوم با واژه‌هایی همچون «تعاون»، «نصیحت»، «امر به معروف» و

^۱ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۱، ص ۵۰۸.

^۲ معین، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۱۲۵۴.

^۳ غفاری، مبانی جامعه‌شناسی مسئولیت اجتماعی، ج ۱، ص ۷۸.

^۴ مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ج ۱، ص ۱۲۲.

«تکلیف اجتماعی» پیوند خورده و به عنوان یکی از محوری ترین عوامل شکل دهنده جامعه ایمانی معرفی شده است. بنابراین مسئولیت پذیری اجتماعی در منظومه اسلامی، هم بعد اخلاقی دارد و هم بعد عملی؛ یعنی از یک سو ناظر به نگرش و جهان بینی انسان است و از سوی دیگر به کنش و مشارکت در جامعه مربوط می شود.

۲- جایگاه حوزه در ساختار فرهنگی-اجتماعی

حوزه علمیه در ایران تنها یک نهاد آموزشی نیست، بلکه یک نهاد تمدنی و فرهنگی با کارویژه های چندگانه است. این نهاد از گذشته تا امروز، نقش بنیادینی در شکل دهی به اخلاق عمومی، سامان دهی باورهای دینی و هدایت اجتماعی داشته است.^۱ حضور گسترده روحانیان در متن جامعه، مشارکت در مسائل فرهنگی، کمک به حل بحران ها، و ایفای نقش هدایتی در مناسبات اجتماعی، باعث شده حوزه یکی از مهم ترین نهادهای اثرگذار فرهنگی در ایران باشد.^۲

رسالت نخست حوزه، تربیت عالمان دینی است؛ اما این تربیت تنها محدود به آموزش مباحث فقهی و اصولی نیست، بلکه شامل تربیت اخلاقی، مهارت های اجتماعی، بینش فرهنگی و توان پاسخ گویی به نیازهای جامعه نیز می شود.^۳ حوزه می کوشد طلاب را به کنشگران آگاه اجتماعی تبدیل کند؛ کسانی که توانایی هدایت فکری مردم را داشته باشند و در بحران ها نقش آفرینی کنند^۴ بلیغ دین، یکی از مهم ترین رسالت های حوزه است. روحانیت از طریق منبر، رسانه، ارتباط چهره به چهره و فعالیت های فرهنگی، نقش مؤثری در انتقال ارزش های دینی و خلق رفتارهای مسئولانه در جامعه دارد.^۵ تبلیغ کارآمد، تنها بیان احکام نیست، بلکه شامل تبیین اخلاق اجتماعی، تقویت روحیه تعاون و تشویق مردم به مشارکت در امور خیر می شود.^۶ حوزه همواره

۱ برقی، تاریخچه حوزه های علمیه، ج ۱، ص ۴۲.

۲ صادقی، جایگاه نهاد دین در ایران، ج ۱، ص ۹۹.

۳ بهجت پور، نظام تربیتی حوزه، ج ۱، ص ۷۲.

۴ رشاد، فقه تربیتی، ج ۲، ص ۱۲۱.

۵ فرقانی، تبلیغ دینی در عصر جدید، ج ۱، ص ۶۰.

۶ قائمی نیا، اخلاق اجتماعی و دین، ج ۱، ص ۱۴۸.

در میدان جامعه حضور داشته است؛ از رسیدگی به مشکلات مردم گرفته تا حضور در فعالیت‌های جهادی، کمک‌رسانی در بحران‌ها و مشارکت در حل آسیب‌های اجتماعی. این نقش اجتماعی، حوزه را از یک نهاد آموزشی صرف، به یک نهاد اجتماعی اثرگذار تبدیل کرده است.^۱

روحانیت زمانی بیشترین اثر را دارد که در کنار مردم و برای مردم باشد؛ تجربه‌های تاریخی نشان داده است که حضور اجتماعی روحانیان، اعتماد عمومی را افزایش می‌دهد و فرهنگ مسئولیت‌پذیری را تقویت می‌کند.^۲

۳- نقش کارآمدی حوزه در ارتقای فرهنگ

حوزه علمیه در ساختار فرهنگی-اجتماعی ایران، فراتر از یک نهاد آموزشی صرف عمل می‌کند و دارای سه نقش اساسی است که زمینه‌ساز اثرگذاری فرهنگی و تربیتی آن در جامعه می‌باشد. نقش آموزشی حوزه، تربیت عالمان دینی و تقویت معرفت دینی و اخلاقی طلاب را شامل می‌شود؛ این نقش طلاب را برای پاسخ‌گویی به نیازهای فرهنگی، اجتماعی و دینی جامعه آماده می‌کند. نقش تبلیغی حوزه شامل تبیین آموزه‌های دینی برای مردم، گسترش اخلاق اجتماعی و تشویق به مشارکت مسئولانه در فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی است. در نهایت، نقش اجتماعی حوزه به فعالیت‌های عملی و حضور روحانیت در حل مشکلات مردم، فعالیت‌های جهادی و ایجاد حس همبستگی و مسئولیت‌پذیری در جامعه اشاره دارد. این سه نقش مکمل یکدیگرند و با هم، کارکرد کلان حوزه در شکل‌دهی فرهنگ دینی و ارتقای مسئولیت‌پذیری اجتماعی را شکل می‌دهند. در ادامه، هر یک از این نقش‌ها به‌صورت جداگانه و با ارجاع به منابع قرآنی، روایی و دیدگاه‌های علمای معاصر، به ویژه آیت‌الله جوادی آملی، بررسی می‌شود تا تصویر جامع و علمی از جایگاه حوزه در جامعه ارائه گردد.

۳-۱. نقش تبلیغی حوزه علمیه

۱ سوادکوهی، روحانیت و کنش‌های اجتماعی، ج ۱، ص ۲۱۵.

۲ رستمی، سرمایه اجتماعی روحانیت، ج ۱، ص ۵۹.

تأکید بر مباحث اخلاقی، قرآن‌محور و روایی، طلاب را برای ایفای نقش الگویی در جامعه آماده می‌سازد.^۱

یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم نقش آموزشی، آمادگی طلاب برای پاسخگویی به مسائل اجتماعی و فرهنگی است. مسائل اجتماعی روز شامل مشکلات فرهنگی، اقتصادی و اخلاقی است که نیازمند تحلیل دقیق و پاسخ علمی است. حوزه با آموزش متدبرانه و کاربردی، طلاب را توانمند می‌کند تا راهکارهای عملی بر اساس آموزه‌های دینی ارائه دهند. این رویکرد باعث می‌شود حوزه تنها یک نهاد نظری نباشد، بلکه مرکز تولید علوم کاربردی و فرهنگ دینی در جامعه نیز باشد.^۲ نقش آموزشی حوزه، ارتباط مستقیمی با نقش تبلیغی و اجتماعی آن دارد. طلاب آموزش دیده، پایه و اساس تبلیغ مؤثر و فعالیت اجتماعی موفق را تشکیل می‌دهند. بدون آموزش درست، تبلیغ دین و حضور اجتماعی طلاب در جامعه اثرگذار نخواهد بود. بنابراین، آموزش حوزه علاوه بر تأمین دانش دینی، مهارت‌های تحلیل، تدبیر، اخلاق و توان پاسخگویی اجتماعی را نیز شامل می‌شود.^۳ در سطح عملی، آموزش در حوزه شامل دروس فقه، اصول، تفسیر، فلسفه و کلام به همراه کارگاه‌های اخلاقی، جلسات تربیتی، تمرین‌های نقد و تحلیل متون دینی و مباحث اجتماعی است. این ترکیب باعث می‌شود طلاب علاوه بر دانش نظری، تجربه عملی و شناخت دقیق از جامعه کسب کنند و بتوانند آموزه‌ها را در عمل به کار گیرند.^۴

از دیگر اثرات نقش آموزشی، توانمندسازی طلاب در مدیریت جامعه و هدایت فرهنگی است. طلاب آموزش دیده می‌توانند در فعالیتهای تبلیغی، اجتماعی و فرهنگی نقش فعال ایفا کنند و فرهنگ مسئولیت‌پذیری، همبستگی اجتماعی و اخلاق عمومی را در جامعه ترویج دهند. به بیان دیگر، نقش آموزشی حوزه، زیرساخت تمامی فعالیتهای کلان فرهنگی و اجتماعی این نهاد است.

به طور خلاصه، نقش آموزشی حوزه شامل موارد زیر است:

آموزش علوم دینی و معارف و حیانی

^۱ رضوی، جامعه‌شناسی دین، ج ۲، ص ۲۰۴.

^۲ همان، ص ۲۰۵.

^۳ مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، ج ۱، ص ۹۱.

^۴ جوادی آملی، تفکر و تدبیر در تعلیم و تربیت دینی، ج ۱، ص ۷۸-۸۱.

پرورش اخلاق و تهذیب نفس

تقویت عقل و توان استدلال و تدبیر

آماده‌سازی طلاب برای ایفای نقش اجتماعی، تبلیغی و فرهنگی

ایجاد توان پاسخگویی به مسائل روز جامعه

تقویت فرهنگ مسئولیت‌پذیری و اخلاق اجتماعی^۱ این نقش پایه و اساس فعالیت‌های تبلیغی و اجتماعی حوزه را شکل می‌دهد و موجب تربیت روحانیت مسئول، مؤثر و پاسخگو می‌گردد. در ادامه، می‌توان بررسی کرد که چگونه این نقش آموزشی، در ترکیب با تبلیغ و فعالیت اجتماعی، فرهنگ دینی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی را در جامعه تقویت می‌کند.

^۱ همان، ص ۶۸-۷۰.

نتیجه گیری

نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که کارآمدی حوزه در ارتقای فرهنگ مسئولیت اجتماعی، نه تنها به ترغیب رفتارهای مثبت میان افراد، بلکه به تقویت زیرساخت‌های اجتماعی و نهادهای مدنی زمان حاضر مرتبط است. با ارتقای آگاهی در مورد مسئولیت اجتماعی، افراد به درک بهتری از نقش خود در تحقق اهداف اجتماعی و اقتصادی دست می‌یابند. علاوه بر این، تحقیق به وضوح نشان می‌دهد که نهادهایی که به توسعه فرهنگ مسئولیت اجتماعی توجه بیشتری دارند، می‌توانند از حمایت و اعتماد عمومی بیشتری برخوردار شوند که این امر می‌تواند به یکی از عوامل اصلی پایداری و موفقیت آنها تبدیل شود. در این راستا، اهمیت ارائه الگوهای موفق و مشارکت فعال در برنامه‌های اجتماعی به مثابه روش‌هایی کارآ در ترویج فرهنگ مسئولیت‌پذیری برجسته می‌شود. در نهایت، با توجه به چالش‌های اجتماعی کنونی، یک حرکت مثبت در راستای مسئولیت اجتماعی به منزله‌ی سرمایه‌گذاری در آینده‌ای پایدارتر و همزیستی مسالمت‌آمیز برای نسل‌های آتی خواهد بود. بنابراین، لازم است تا همه‌ی آحاد جامعه به‌ویژه جوانان به‌عنوان پیشگامان تغییر، در این مسیر فعال باشند و با پرورش یک فرهنگ عمومی مسئولیت‌پذیری، به رشد و شکوفایی جامعه خود کمک کنند.

فهرست منابع

*قرآن کریم.

***نهج البلاغه**، گردآوری شریف رضی. قم: دارالکتب الاسلامیه.

۱. ابن منظور، محمد بن مکی، لسان العرب، ج ۱۱، بی نا، بی جا، ۱۴۲۰.
۲. معین، محمد، فرهنگ فارسی، ج ۲، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۵.
۳. غفاری، مجتبی، مبانی جامعه‌شناسی مسئولیت اجتماعی، ج ۱، سمت، تهران، ۱۳۹۵.
۴. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، ج ۱، صدرا، تهران، ۱۳۷۲.
۵. برقی، ناصر، تاریخچه حوزه‌های علمیه، ج ۱، مؤسسه فرهنگی پژوهشی امام خمینی، قم، ۱۳۸۵.
۶. صادقی، سید حسن، جایگاه نهاد دین در ایران، ج ۱، سمت، تهران، ۱۳۹۰.
۷. بهجت‌پور، علی، نظام تربیتی حوزه، ج ۱، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ۱۳۹۲.
۸. رشاد، حسن، فقه تربیتی، ج ۲، سمت، تهران، ۱۳۹۷.
۹. فرقانی، مجید، تبلیغ دینی در عصر جدید، ج ۱، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ۱۳۹۸.
۱۰. قائمی‌نیا، مهدی، اخلاق اجتماعی و دین، ج ۱، سمت، تهران، ۱۳۹۰.
۱۱. سوادکوهی، مجید، روحانیت و کنش‌های اجتماعی، ج ۱، سمت، تهران، ۱۳۹۱.
۱۲. رستمی، سید محمد، سرمایه اجتماعی روحانیت، ج ۱، سمت، تهران، ۱۳۹۹.
۱۳. رضوی، محمد، جامعه‌شناسی دین، ج ۲، سمت، تهران، ۱۳۹۳.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۸۸.
۱۵. جوادی آملی، عبدالله، تفکر و تدبیر در تبلیغ دینی، ج ۱، مؤسسه علوم و معارف اسلامی، قم، ۱۳۹۵.

۱۶. جوادی آملی، عبدالله، تربیت اجتماعی و اخلاق عمومی، ج ۱، مؤسسه علوم و معارف اسلامی، قم، ۱۳۹۲.